

SH.SEYTOVTIŃ «XALQABAD» ROMANÍDAĜÍ FONETIKALÍQ QUBÍLÍSLAR

**Miyrbek Allamuratov,
QMU magistranti**

Jámiyette eń zárúrli hám oġada áhmiyetli xızmetti adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw quralı wazıypasın atqaratuġın til - seslerden quraladı. Oylawdıń pútkilley shınlıqqa aylanıwı til arqalı, yaġnıy sonıń ishinde, til sesleri arqalı da ámelge asadı. Sonlıqtan da, til biliminde fonetika tarawınıń ornı óz aldına.

Tildegı barlıq yaruslardıń tıp mánisi olardıń óz ara integraciya processinde kórinedi. Fonetika hám stilistikaniń ajralmas baylanısı arqalı fonetikalıq birliklerdiń sheksiz múmkinshilikleri sáwlelenedi. E.Semserevtiń pikirine qaraġanda: «Sóz, sóz dizbegi hám sóz formaları sıyaqlı sózdegi seslerde de belgili stilistikalıq boyaw boladı. Sóylew seslerindeki emocionallıq, tásirsheńlik, aytılıwdaġı dawıstıń sıńırlawı, esitiwdegi jaġımlılıq fonetikalıq ózgesheliklerdi payda etedi». Sonlıqtan da, fonetika tildegi seslerdi hám seslerge baylanıslı barlıq qubılıslardı hár tárepleme tolıq izertleydi.

Ótken asirdiń 30-jıllarınan baslap qaraqalpaq tiliniń fonetikasi, grammatikasi, leksikası hám dialektleri ilimiy sheńberde izertlenile basladı. Bul izertlewge rus ilimpazları, belgili tyurkologlar S.E.Malov, E.D.Polivanov, N.A.Baskakov, A.K.Borovkov hám basqalar oz úleslerin qostı, olar burın izertlenilmey kiyatırġan qaraqalpaq tilin endigiden bılay izertlewdiń tiykarġı baġdarların belgilep berdi.

Qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sistemasınıń izertleniwi tiykarınan 30-jıllardıń basınan baslandı. Usı jılları házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sistemasınıń ayırım maselelerine arnalġan ilimiy miynetler hám maqalalar jariyalandı. 50-jıllardan soń qaraqalpaq tilin izertlewshilerdiń qatarları jergilikli milliy kadrlar menen tolıstı. Al, 60-jıllardan keyin qaraqalpaq tiliniń barlıq tarawları boyınsha ilimiy-izertlewer keńnen en jaydı hám til bilimi Qaraqalpaqstandaġı jamiyetlik ilimlerdeń óz aldına bólek bir tarawı sıpatında rawajlana basladı.

Filolog alım A. Abdullayevtiń klassifikaciyasına kóre, fonetikalıq usıl menen máni kúsheytiwdiń tómendegi kórinisleri bar:

- 1) dawıslını kúshli aytıw (assonans)

2) dawıssızdı qatar qollanıw (alliteraciya)

3) dawıssızdı qabatlaw (geminaciya).

Belgili jazıwshı Sh.Seytovtıń “Xalqabad” romanındaǵı fonetikalıq ózgeshelikler basqa shıǵarmalardan ajralıp turadı. Bul shıǵarmada qollanılǵan dawıslı hám dawıssız sesler túrli orınlarda yaǵnıy, anlaut, inlaut, auslaut poziciyalarda qollanılǵanlıǵı menen ajralıp turadı. Mısalı: «*Pa-ay*, yaman *adam-áá!* Keńestiń iyti!»- dep sókseń de: Há, Keńesti onnan artıq qorıyman ... dep mardıyadı-aw! (3-b) *Pa-ay*, iyt bolǵanda *iyt-á*, qorıǵanı *húkúwmet!* Biziń kópekler de usınday bolǵanda ma!...-dedi ishinen gúrsinip. (4-b) Bul mısallarda *-a,-á* dawıssız sesleriniń inlaut hám auslaut poziciyalarda qollanılǵanlıǵın kóriw múmkin. Sonday-aq, stillik jaqtan *-a* hám *-á* sesleri pikirdiń emocionallıǵın arttırıp qollanılǵan. “Húkimet” sózinde fonetikalıq ózgeris bolıp, “húhúwmet” dep qollanılıp gápke stillik mazmun berip tur.

Dúnyaǵa toyım bar ma, birin eki, ekisin úsh, jılcını úyirlemese de berirek etip, qara mal, qoy janlıqtıń sanın pálenge jetkerende Shımbaylı Baltamurat sharbaqshı, Ámet shaytanshilap bir *zawıt* salıp, *zawıt* bolǵanda da bılǵarı *zawıt* salıp alıwdı árman etip *oyer-búyerden* dáreklesip, ornın da qolaylastırıp júz edi. (7-b) Keltirilgen mısalda *oyer-búyerden* sózi *eliziya* qubılısına ushıraǵan. Yaǵnıy, *ol jer, bul jer* sózlerindeki sesler túsip qalıwı nátiyjesinde *eliziya* qubılısı júz bergen. Sonday-aq, bul mısalda “zavod” sózi fonetikalıq ózgeshelikke ushıraw arqalı “zawıt” dep qollanılǵan. Bul da shıǵarmanıń stillik ózgesheligin arttıradı.

Se-eniń óziń ne baǵıp júrsen! Gázeplendi túgilip – Nókis, Úsen jap, Xalqabad, Jalpaq jap... (10-b)

-Ooooy, atım qurısın, Shotan ǵoy,-edi kisi. Urıwım tórt qara. (31-b)

S.Marshak: «Qosıqta tek ǵana hárbir sózge, bálki hárbir dawıs, hárbir dawıslı, hárbir dawıssızǵa máni júkletiledi»-deydi. Lekin, tek ǵana poeziyada emes, prozada da sesler, fonemalar ayrıqsha áhmiyetke iye. Bunday seslik ózgeshelikler Sh.Seytovtıń “Xalqabad” romanında da jiwi ushırasadı. Atap atqanda, “-Mıltıǵımdı oq jańqalap edi, birewi óń qolday etip bere qoydı, him, soǵan isletke-en! *Voobshem, húkúwmette* miy bar, taǵı isletkende!”(75-b)

Bunıń jóni *shundiy* boladı, ǵoshshım Esirkep,-dep qoydı maqtanıshlı túrde. (96-b) Keltirilgen mısallarda sózlerge ózgeris kiritiliwi arqalı avtordıń stillik sheberligiashıp berilgen.

... Seniń buniń qız ayttırıw emes, qudağayındı *bassını-ıw*, usınıń nesi bar dep, *xorla-aw. Ba-aay*, bay, Tóleke-aw, bala ekenseńgo!... dedi jambasına urıp. (51-b)

-Ájağamdı, *waaay-way*, basbashılar, *waaay way*, atıp ketti, *waaay-wayy!*... – usı dawıs tańğı tımıqtı tebirendirip, dıbıs jeter jerdegi qońısı-qobanı tik ayaqтан turǵızdı. (5-b)

Keltirilgen mısallarda dawıslı seslerdiń barlıq poziciyalarda jumsalǵanlıǵın kóriwge boladı. Al, seslerdi qaytalaw arqalı shıǵarmanıń emocionallıǵı ańlatılǵan. Nátiyjede, kitap oqıwshısına da shıǵarmanıń túsinikliliǵı artadı.

Qaraqalpaq ádebiyatında óz ornına iye «Xalqabad» roman-tetralogiyası mazmunı jaǵınan da, tildiń túrli birliklerinen paydalanıp jazılǵanlıǵı menen ajralıp turadı. Usı orında shıǵarmanıń fonetikalıq ózgesheliklerin tereńirek anıqlaw házirgi kúnniń áhmiyetli máselelerinen bolıp esaplanadı. Keltirilgen mısallardaǵı dawıslı sesler sózlerdiń barlıq orınlarında qollanılǵanlıǵın kóriwge boladı. Shıǵarmanıń seslik ózgeshelikleri ondaǵı emocional-ekspressivlikti sáwlelendiriwde xızmet etedi. Sonlıqtan da, sońǵı jılları shıǵarmalardaǵı fonostilistikalıq ózgesheliklerdi anıqlawǵa dıqqat qaratılmaqta.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. Тошкент: Фан.1983.
2. Alponova Sh. Inson ruhiyatini aks ettirishda fonetik vositalarning oʻrni. Oʻzbek tili va adabiyoti. Toshkent: Fan.2009, № 4. B. 81.
3. Adizova N. Erkin Vohidov dostonlarining fonetik-fonologik xususiyatlari. Academic Research in Educational Sciences VOLUME 3 | ISSUE 1 | 2022.
4. Dawletov A. Til bilimi tiykarlari. Noʻkis. Bilim, 2007.
5. Дәўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ тили Фонетика. Нәкис, 2005.